

Vltava – stálý proud inspirace

Celý minulý rok, v němž uplynulo 150 let od uvedení symfonické básně Bedřicha Smetany *Vltava*, což Národní památkový ústav připomněl zdařilým projektem *Vltava slavná a splavná*, se s Vltavou setkávali i čtenáři *Živy*. Články přinesly jak přírodovědná ohlédnutí do historie, tak představily témata současného výzkumu. Jistě neuškodí, když zároveň s posledním dílem seriálu (str. 27–29) naši nejdelší řeku využijeme jako inspiraci pro jazykové téma.

Vlastní jména vod, tedy např. řek, potoků, moří, oceánů, jezer, rybníků, zálivů, průlivů, pramenů, vodopádů, studánek..., jsou označována termínem hydronymum. Zatímco česká místní jména obecně jsou převážně českého nebo německého původu, mnohá česká hydronyma, zvláště jména mohutnějších vodních toků, jsou historicky starší, někdy dokonce před slovanského původu. Platí to i pro dnešní Vltavu – její jméno je mnohem starší než osídlení oblasti Slovanů. Jazykovědec Vladimír Šmilauer v příspěvku *O jménech našich řek* (Naše řeč 1946, 9–10) uvádí, že mezi zeměpisnými jmény jsou jména větších řek nejstarší a nejtvrdejší složkou, protože mají nepřerušovanou tradici (na rozdíl od osad). Ve starších dobách měly vodní toky neobyčejný význam. Protože neexistovaly pevné cesty, byly řeky a jejich údolí nejdůležitějším komunikačním i orientačním prostředkem. Po nich a podle nich putovali lovci, pronikaly bojovné kmeny, později pokojní osadníci. Řeky tvořily přirozenou a někdy i nepřekročitelnou hranici území, poskytovaly ryby, v jejich blízkosti byla úrodná půda.

V publikaci *Zeměpisná jména v Čechách*, na Moravě a ve Slezsku se o Vltavě dočteme, že „jméno řeky se poprvé objevuje v Letopisech fudských roku 872 (Fuldaha), později roku 1113 (Wultha). V Kosmově kronice z počátku 12. století je poprvé dosvědčena zčeštěná podoba *Wlitaau*.“ Hydronymum má původ v germánském *Wiltahwa*, což znamenalo dravou vodu. Základem je údajně markomanské *wiltah* (dravý, divoký) a *ahwa* nebo *aha*

1 Srdce Vltavy. Meандр zatopený lipenskou přehradou. Foto J. Wolf (1930)

(voda, proud, řeka). Slované germánské jméno převzali a přizpůsobili svému jazyku. Ve staré češtině měl název podobu *Vltaava*. Od 13. století je doložena německá podoba přejatá z češtiny, a to *Moldau* (pod názvem *Die/The Moldau* je v zahraničí uváděna Smetanova druhá symfonická báseň z cyklu *Má vlast*). Ačkoli český název *Vltava* i německé *Moldau* pocházejí ze stejného germánského kořene (*Wiltahwa*), každý prošel jiným hláskovým vývojem.

Výraz *ava* (tedy druhá část jména *Vltava*), který etymologicky souvisí s latinským *aqua*, se v minulosti ve slovanských jazycích začal používat jako tzv. formant k vytváření říčních jmen – tak vznikla jména jako *Sázava*, *Bradava*, *Litava*, *Otava*. Jména, která naši dávní předkové dávali řekám (pokud je vůbec pojmenovávali), byla prostá, jednoduchá. Nejčastěji bylo motivací to, jak je vodní tok rychlý, kudy protéká, zda je čistý, nebo zakalený. Např. jméno *Dunaj* je pouze obměněný základ *danu* s významem voda, proud, řeka, obdobně i *Don*, *Dněpr*; Dyje je odvozena od *dheu* (běžet, téci), Úpa zřejmě pochází z indoevropského *apa/opa* (voda, proud). Bystře tekoucí tok je *Bystřice* či *Bystrá*, *Litava* je lita a zákeřná. Pojmenování podle klidného toku jsou řidší (*Tichá*, *Smutná*). Vzpomínka na dávnou čistotu řeky přetrvává nejen ve jménu *Labe* (albh znamená bílý), ale i *Cidlina*, jejíž jméno je zřejmě odvozeno od indoevropského *skeid* (čistý). V. Šmilauer ve svém článku uvádí, že pojmenování podle barvy jsou hojná: „U nás se vyskytují jenom tři barvy, bílá, černá, červená; z jiných zemí známe i vody zelené, žluté a modré. Podnětem k pojmenování bylo asi nejčastěji dno; kde bylo kamenité, oblázkové, tam vzniklo jméno *Bílá*, *Bílá voda*, *Bělá*, *Bílina*; kde bylo bahnité nebo kde bylo v řece mnoho tmavých tůní, tam se nazývá *Černá voda*, *Černý potok*. Červený

odstín, způsobený geologickým složením půdy, vedl ke jménům *Červený potok* nebo také *Černná*: černý značilo v starší době červený.“

Pohyb, konkrétněji slovesa *téct*, *vířit*, je skryt i ve všeslovanském slově *řeka*. Praslovanské *řeka* je odvozeno z indoevropského základu, z něhož čerpaly i další jazyky, např. latinské *rivus* (potok, stružka, řeka), anglické *river*, italské *rivera*. Lze předpokládat, že se stejným základem souvisí i název řeky *Rýn* (*Rhein*, *Rhine*).

Jeden ze dvou hlavních zdrojů Vltavy, *Teplá Vltava*, se na počátku svého toku jmenuje *Černý potok*. Slovo *potok* (rovněž všeslovanské) vzniklo spojením předložky *po* a slovesa *téci*, v praslovanštině *tekti*. I jeho základ je v indoevropském výrazu vyjadřujícím pohyb, a to *běžet*, *téct*. *Potok* tedy doslova etymologicky znamená to, co teče/plyne po něčem. Přestože potoky jsou menší vodní toky než řeky, užívá se výraz *potok* v přeneseném expresivním významu pro vyjádření velkého množství: *potoky krve*, *potoky slz*.

Dostali jsme se až k prameni/pramenu. Toto slovo patří ke skupině podstatných jmen mužského rodu se zakončením *-en*, jejichž tvary kolísají mezi měkkým a tvrdým vzorem. V jednotném čísle se skloňuje podle měkkého vzoru „*stroj*“ i tvrdého „*hrad*“ (v množném čísle jen podle vzoru „*hrad*“). Ve 2. pádě můžeme proto zvolit tvary *prameni* a *pramenu*, ve 3. a 6. pádě *prameni*, *pramenu*. Podobně se chovají podstatná jména *hřeben*, *ječmen*, *kámen*, *kmen*, *kořen*, *křemen*, *plamen* či *řemen*.

Pramen je rovněž slovo velice staré. Na rozdíl od řeky a potoka podle etymologických zdrojů však jeho kořen nesouvisí s pohybem, během. Praslovanské *pormy* (2. pád *pormene*) bylo pravděpodobně odvozeno od *porti* s významem *trhat*, *párat*. Původně jde tedy o něco odtrženého – proužek vlasů, vláken. Metaforicky se pak význam vláknem přenesl i na tenký proužek/proud vody vyvěrající na povrch a na místo, kde voda vyvěrá. Takto se slovo chová pouze v češtině. Následně vznikly další možné významy: písemný materiál, doklad (historické, archivní prameny), zdroj informací (pramen poznání) – odtud i ustálený obrat *být u pramene*. Připomeňme ještě přídavná jména *pramenitý* a *pramenný*. *Pramenitá* může být jen voda (pocházející z pramene, čistá, průzračná), *pramenná* může být jak oblast kolem pramene (pramenná oblast *Sázavy*), tak zdroj informací (pramenný materiál, pramenná edice listů, pramenné dílo), tak i vlákno, svazek (čtyřpramenný kabel, osmipramenná vánočka).

Zadáme-li do databáze Českého národního korpusu (SYN v13) slovo *Vltava*, zobrazí se 287 tisíc dokladů. Z údajů zjistíme, že jednoznačně nejfrekventovanější je tvar 7. pádu *Vltavou*. Ten je totiž ve spojení s předložkou *nad* součástí mnohých zeměpisných jmen. Upřesnění *nad Vltavou* mají např. jména *Týn*, *Hluboká*, *Rožmberk*, *Kralupy*, *Kamýk*, *Lipno*, *Vrané*. Jméno *Vltava* označuje i rozhlasovou stanici, českobudějovické sídliště, rallye, fotbalový klub (FC), často i kino, kavárnu, hotel.

Všem čtenářům přeju, ať nastupující nový rok plyne s lehkostí.

Použitá literatura uvedena na webu *Živy*.